Kulturhistorisk miljökonsekvensbeskrivning

Nya Älvsborgs fästning – ett riksintresse i Göteborgs hamn

Västra Frölunda och Lundby socken
Göteborgs kommun

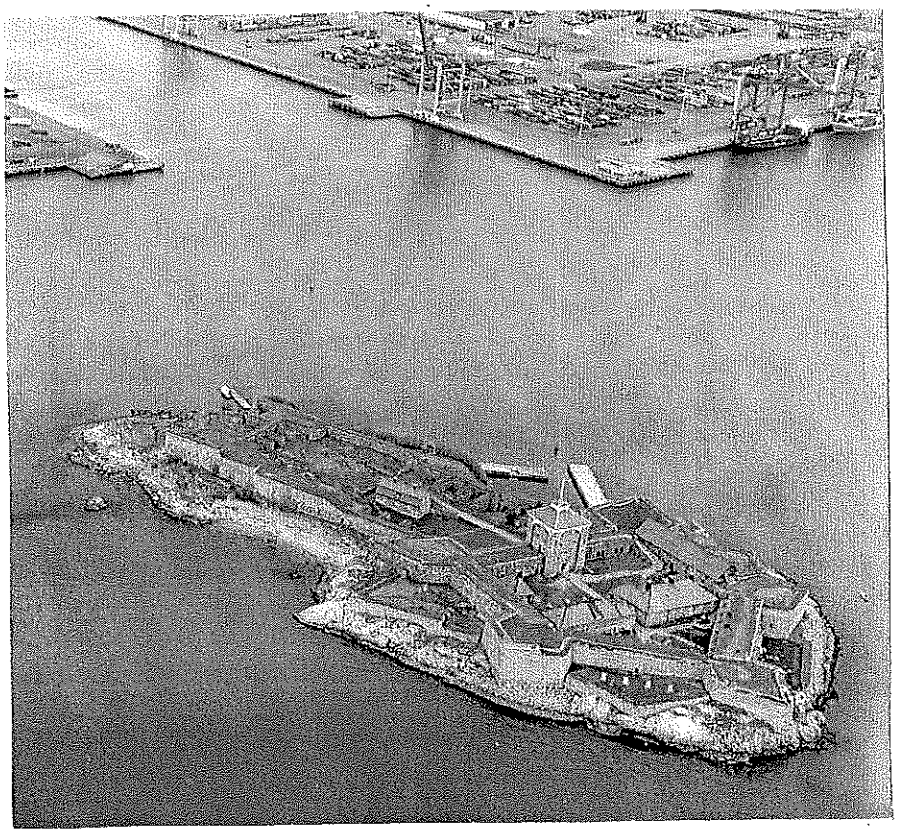

Rapport 1999:28
Patrik Höglund, Andreas Olsson, Lars Rydbom

Kulturhistorisk miljökonsekvensbeskrivning

Nya Älvsborgs fästning – ett riksintresse i Göteborgs hamn

Västra Frölunda och Lundby socken
Göteborgs kommun

Ur allmänt kartmaterial
Från lantmäteriet
Medgivande 90.80.12.

Bohusläns museum 1999:28
Patrik Höglund, Andreas Olsson, Lars Rydbom

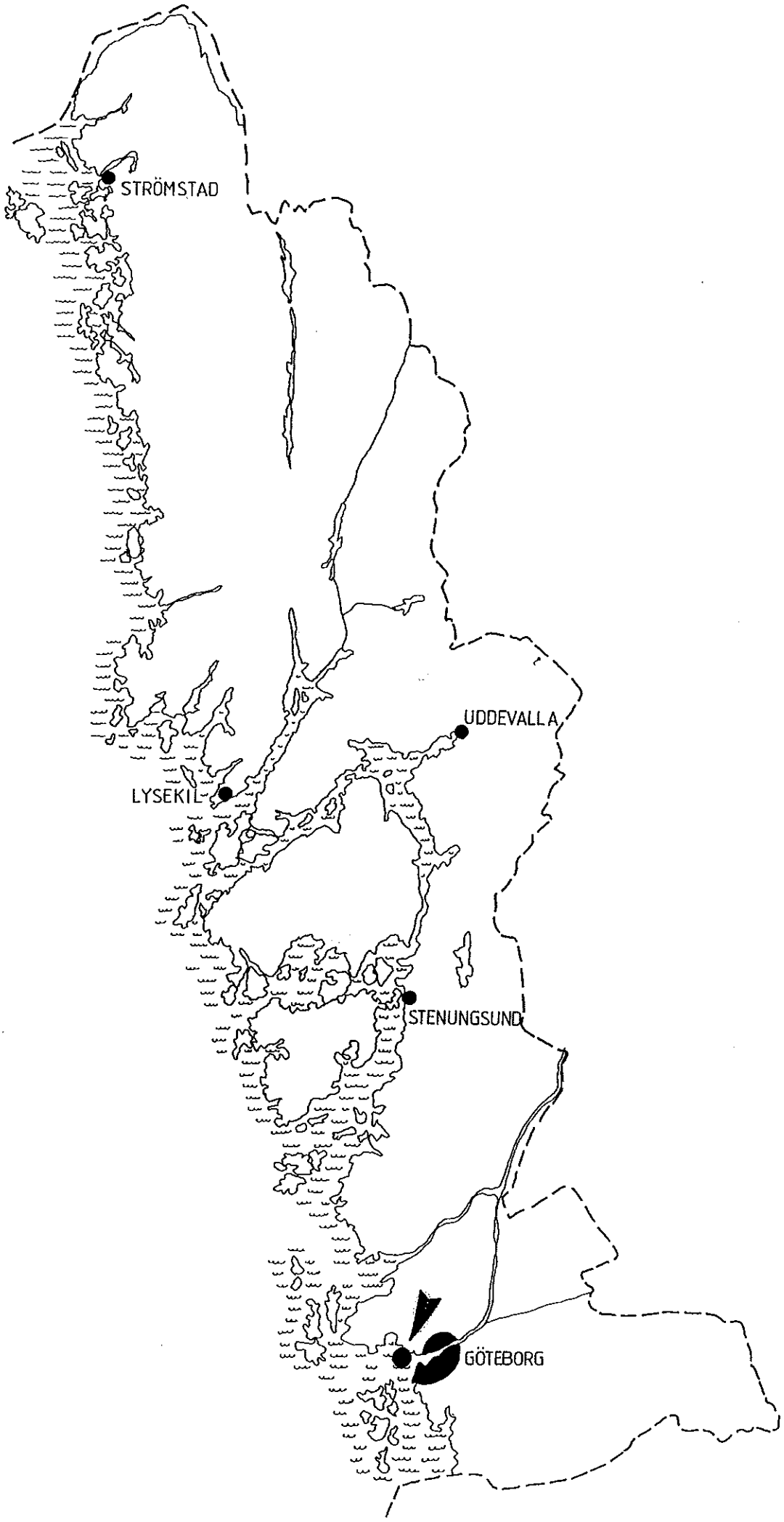
STRÖMSTAD
UDDEVALLA
LYSEKIL
STENUNGSUND
GÖTEBORG

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. BAKGRUND 3

2. SYFTE OCH UTFÖRANDE 3

3. UNDERSÖKNINGSOMRÅDET 4

4. RIKSINTRESSE NYA ÄLVSBORG - ASPHOLMEN [K O 6] 7

5. LÄMNINGAR AV KULTURHISTORISKT VÄRDE 8

Fästningen med omgivande vattenområden 8
Stora Aspholmen med omgivande vattenområden 8
Lilla Aspholmen med omgivande vattenområden 10
Knippelholmarna med omgivande vattenområden 10
Övrigt 10

6. FÄSTNINGENS OCH INLOPPETS HISTORIA 14

Försvar vid inloppet 14
Fiske 18
Arendal och hamnverksamheten 20

7. VÄRDEN GENOM FYRA SEKLER 22

1600-1700-talen 22
1800-1900-talen 25

8. ANALYS 28

9. KONSEKVENSER 30

10. SLUTSATS 32

11. KÄLLOR 33

12. FIGURFÖRTECKNING 35

1. BAKGRUND

I samband med utarbetande av förslag till framtida utbyggnad av Göteborgs hamn, genomfördes under april - juni 1999 en kulturhistorisk miljökonsekvensbeskrivning av ytterhamnsområdet vid Nya Älvsborgs fästning. Denna utfördes av Bohusläns museum på uppdrag av Göteborgs Hamn, via SWECO. Ansvariga för sammanställningen av miljökonsekvensbeskrivningen är Patrik Höglund, Andreas Olsson och Lars Rydbom.

De planerade planstrukturerna/alternativen som ligger till grund för denna beskrivning är dokumenterade i rapport *Generalplan för yttre hamnområdet, konsekvensbeskrivning, analys av planstrukturer och förslag till inriktning*, daterad november 1998.

Som underlag till bedömning av de olika planstrukturerna har emellertid rapporten *Sammanfattning av förslag till Planeringsinriktning samt scenarier för godsvolymer* använts. Denna är daterad februari 1999.

2. SYFTE OCH UTFÖRANDE

Syftet är att undersöka i vilken grad de olika utbyggnadsplaner som presenterades i ovan nämnda generalplanestudie, påverkar områdets historiska värden och särskilt riksintresse K O 6, Älvsborgs fästning. Undersökningen bildar underlag för bedömning enligt miljöbalken 3 kap, 6§.

Arbetet har utförts med utgångspunkt från studier av äldre kartor, skriftliga källor, litteratur och fältarbete. Arkivmaterialet har samlats in från Göteborgs Stadsmuseum, Göteborgs Sjöfartsmuseum, Stadsbyggnadskontoret i Göteborg, Göteborgs Kommuns arkiv, Kort och matrikelstyrelsen i Köpenhamn, Krigsarkivet i Stockholm Lantmäteriet i Gävle och Göteborg samt Länsstyrelsen i Västra Götalands län.

En utgångspunkt har också varit en arkeologisk utredning som utförts av Bohusläns museum med syftet att förbättra kunskapsunderlaget inför föreliggande arbete (Höglund & Olsson 1999). En arkeologisk utredning har enligt fornminneslagen 2 kap 11§ som syfte att fastställa tidigare ej kända fornlämningar. Då inget annat anges, utgör i texten behandlade, men ej refererade, lämningar ett resultat efter den arkeologiska utredningen.

3. UNDERSÖKNINGSOMRÅDET

Undersökningsområdet är beläget i inloppet till Göta älv och omfattar omkring 3 km² (figur 1). Området sträcker sig från Nya Älvsborgs fästning i sydöst, ca 3 km rakt västerut via Knippelholmens sydspets till Hjärtholmen och Torshamnen i väst. Därifrån i en nordöstlig riktning till Stora Risholmens västra del. Vidare i östlig riktning till Älvsborgshamnens västra del. Därifrån söderut och via Stora Aspholmen sydöst till Älvsborgs fästning. Området är beläget i Västra Frölunda och Lundby socknar.

Området utgör en grund skärgård med sex större öar och ett stort antal mindre holmar. Vegetationen på öarna är begränsad, och berg i dagen dominerar terrängen. Vattendjupet i området varierar upp till 11 m och botten består av berg och mjuka sediment.

Stora Aspholmen har ingen bebyggelse och används som betesmark för får. Ett antal små och förfallna fritidshus och uthus finns emellertid på Lilla Aspholmen. På Knippelholmen finns en mindre och improviserad bebyggelse uppförd av drivved. Ön används även som betesmark för får. På Risholmen och Hjärtholmen finns vindkraftvek och hamnindustrier. I övrigt finns stora hamnindustrier på hisingslandet. En småbåtshamn ligger väster om Älvsborgshamnen.

I Översiktsplan 1993 (ÖP 93) är stråket, Nya Älvsborg, Aspholmarna, Arendal klassat i kategorin *Långsiktigt bevarade grönområden med särskilt stora värden för natur- och kulturvård, rörligt friluftsliv, skogsbruk och fiske. Åtgärder får inte ske som står i strid med respektive bevarande värde.*

Hjärtholmen, Risholmen och delar av Knippelholmen med omgivande vattenområden är klassat som *Område för ospecificerad tätortsutveckling.*

I sammanställningen *Särskilt känsliga områden i Göteborgs kommun* (Appelqvist 1993) är Lilla Aspholmen med omgivande vatten klassat som *Markområde med högt biologiskt värde.*

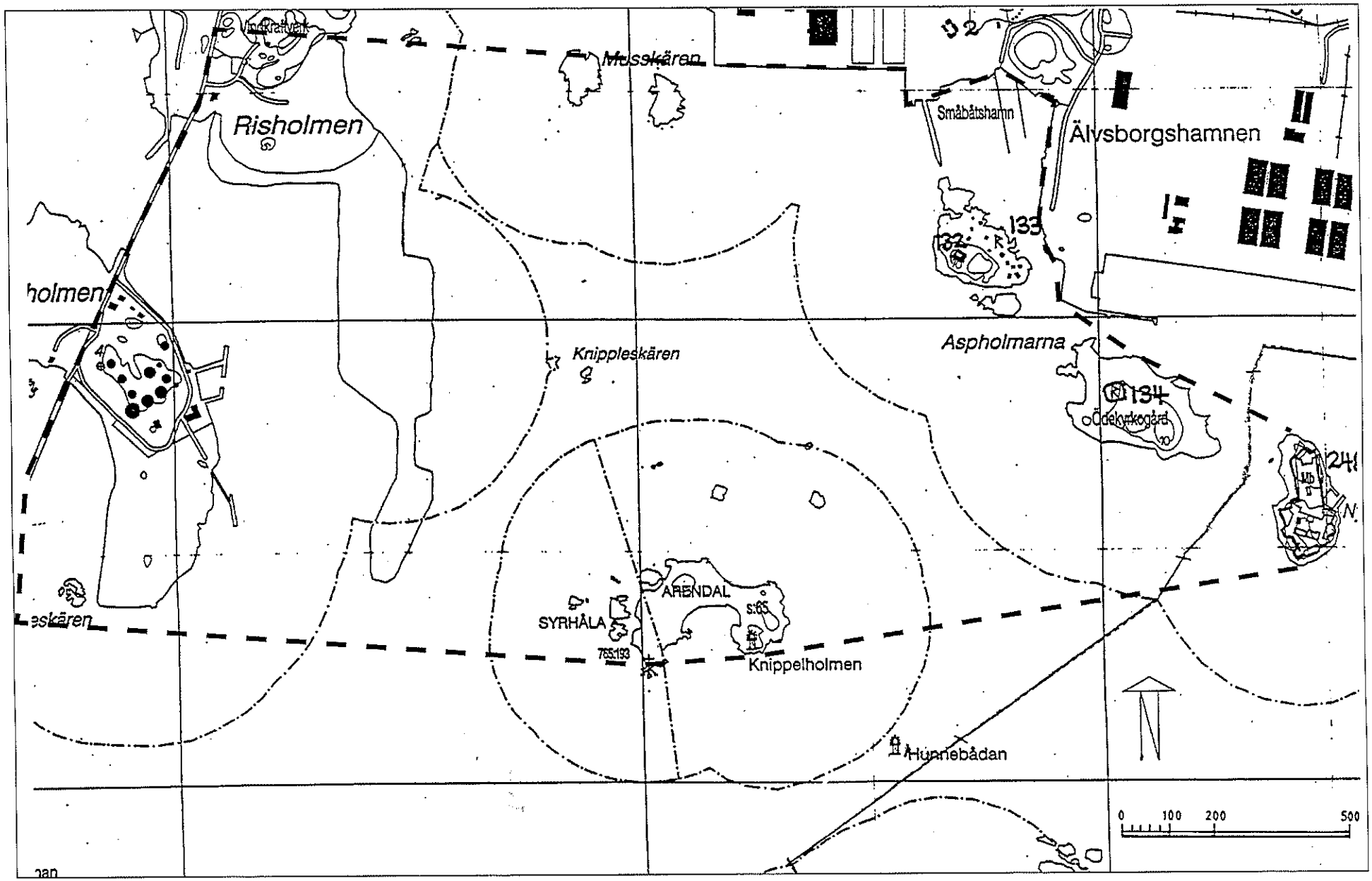

Figur 1. Undersökningsområdet.

4. RIKSINTRESSE NYA ÄLVSBORG - ASPHOLMEN [K O 6]

Riksintresset utgörs primärt av själva fästningen samt de två Aspholmarna med omgivande små öar. Länsstyrelsens beskrivning av riksintresset lyder som följer:

Motivering:

---Fästning på en ö i inloppet till Göteborg, anlagd 1653 som en del i Göteborgs försvar och ett uttryck för stormaktstidens befästningskonst och expansiva politik.

Uttryck för riksintresset:

---En bastionerad femhörning ut mot segelleden med ett rektangulärt hornverk mot Hisingslandet efter den ursprungliga planen av Johan Wärnschiöld, kompletterad med raveliner av Erik Dahlberg 1674 samt tillbyggnader inom fästningen från 1700-talet. Den fria sikten, siluetten av de yttre murarna och olika borggårdsbyggnader, exempelvis kommendanthus och sjukstuga, samt i fästningsmuren logement och bombfria valv. De närbelägna Aspholmarna med begravningsplats på Stora Aspholmen.

En äldre motivering i lyder:

---Fästningen Nya Älvsborg har en viktig plats i Sveriges historia. Anläggningen är mycket välbevarad och ger en god bild av 1600- och 1700-talens försvarsteknik. Tillsammans med Aspholmarna utgör den ett synnerligen värdefullt blickfång i älvmynningen..

5. LÄMNINGAR AV KULTURHISTORISKT VÄRDE

Lämningarna beskrivs med hänvisning till kartor. Fästningen och Stora Aspholmen med omgivande vattenområden finns som figur 3, Lilla Aspholmen med omgivande vattenområden finns som figur 4 och Knippelholmarna som figur 5.

Fästningen med omgivande vattenområden

- Nya Älvsborgs fästning, (RAÄ 248).
- Stående pålar. Pålarna kan vara rester av den promenadbrygga som under slutet av 1800-talet omgett ön (Jmf fotografi i Lagerberg 1902:240).
- Kulturlager. Dessa består av keramik och ben men också raseringsmassor från beskjutningar av fästningen.

Stora Aspholmen med omgivande vattenområden

- Område med fartygslämningar. I området finns tre eller flera lämningar. Ett antal galärer skall år 1765 ha sänkts inom och i anslutning till området; *Greve Meijerfeldt* i Södra Aspholmssundet på 13 fots djup. *Greve Taube* och *Greve Cronstedt* mellan Aspholmarna och Hisingen på 11 fots djup (Bergman 1954:229). Ett samband mellan fartygslämningarna och dessa skriftliga uppgifter har emellertid inte gått att fastställa.
- Område med rester av kajanläggningar, bryggor och ett flertal husgrunder. Kajanläggningar och bebyggelse finns belagd på ett kopparstick daterat 1787 samt en situationskarta från 1775 och en *Plan av Nya Elfsborg samt Stora och Lilla Aspholmen* från år 1790 (Krigsarkivet Fo 41/246 och 264).
- Rester av försvarsverk. En rektangulär jord- och stenvall, troligen härrörande från 1890-talets försvarsplan (Jmf fotografi i Lagerberg 1902: 240).
- Ödekyrkogård med husgrund (RAÄ 134, Lundby sn). På kyrkogården finns flera övertorvade, men också två stående, ännu läsbara, gravstenar. Dessa bär årtalen 1785 samt MDCCCII (1802). Enligt Fredberg har platsen använts som begravningsplats redan av danskarna (1922:785). Husgrunden ansluter till kyrkogårdsmurens sydvästra hörn.

- Rester av försvarsverk. En vallanläggning som utgör del av kyrkogårdsmurens norra förlängning. Anläggningen är utmärkt på en karta från 1690 (fig 2).
- Område med husgrunder, stenhägnader och fossil åkermark, dammanläggning, äldre dikesgrävningar samt odlingsrösen. I ett större område och utan synliga begränsningar förekommer flera bebyggelselämningar av varierande storlek och karaktär.
- Stenbryteri i öppna brott. Verksamheten är koncentrerad till öns södra delar men förekommer sporadiskt över hela ön. Brotten kan inte dateras, men härrör från 1600- 1900-talen.

Figur 2. Plan över Nya Älvsborgs fästning och befästningarna på Stora Aspholmen 1690.

Lilla Aspholmen med omgivande vattenområden

- Husgrund/rest efter försvarsanläggning (RAÄ 132, Lundby sn).
- Inskrift (RAÄ 134, Lundby sn). *1811 LÅG ANDRA CANONSLUPSDIVISION HÄR KOMMENDERAD AF CAPITEN OCH RIDD H LOSCH.* Tre kanonslupsdivisioner (ca 15 fartyg) låg då förlagda på Aspholmarna från april till november (Göteborgs eskader och örlogsstation 1949:371).
- Husgrund. Enligt skriftliga källor har det funnits sillsalteribodar på bägge Aspholmarna (Göteborgs eskader och örlogsstation 1949:371). Ett eventuellt samband är emellertid inte fastställt.
- Område med kulturlager och lämningar efter bryggor. Fynd av keramik, flintgods och enstaka stående pålar.

Knippelholmarna med omgivande vattenområden

- Område med kulturlager. Fynd av ostindiskt porslin, keramik och enstaka stengods har påträffats. Kulturlagerna härrör sannolikt från omlastning av föremål som bärgats från lämningen efter Ostindiefararen Götheborg under 1700-1900-talen.
- Rester av försvarsanläggningar. Från senare tider, troligen 1800-1900-talen.

Övrigt

- Farledsspärrar. (figur 3 och 4) Massiva försänkningar bestående av större blocksten. Mellan Lilla Aspholmen och Arendal/Hisingen ligger spärren under en modern pir. Spärrarna ingick i 1890-talets stora försvarsplan för Göteborg och liknande konstruktioner finns även söder om älvmynningen (Lagerberg 1902:237).

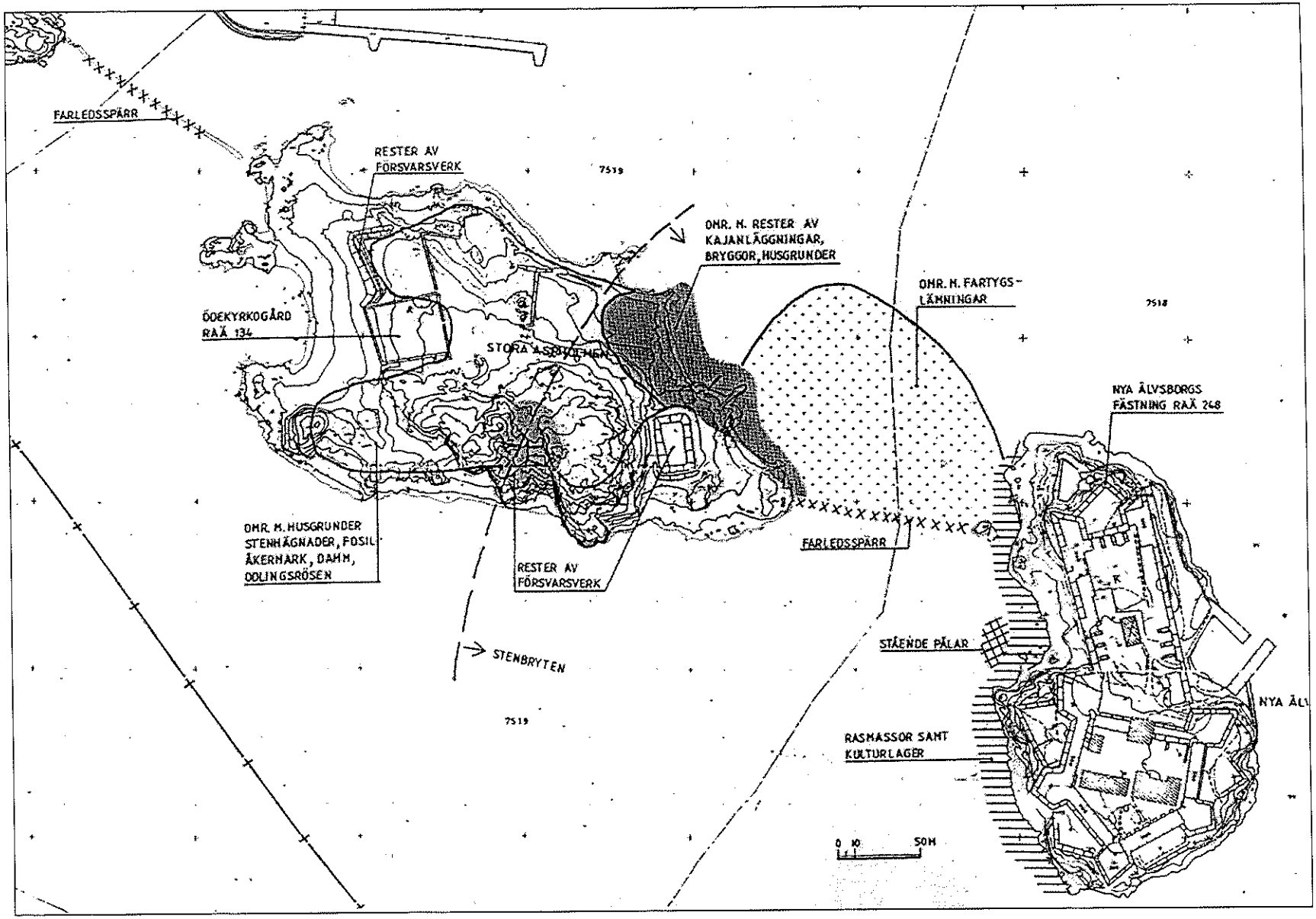

Figur 3. Stora Aspholmen och fästningsholmen med omgivande vattenområden.

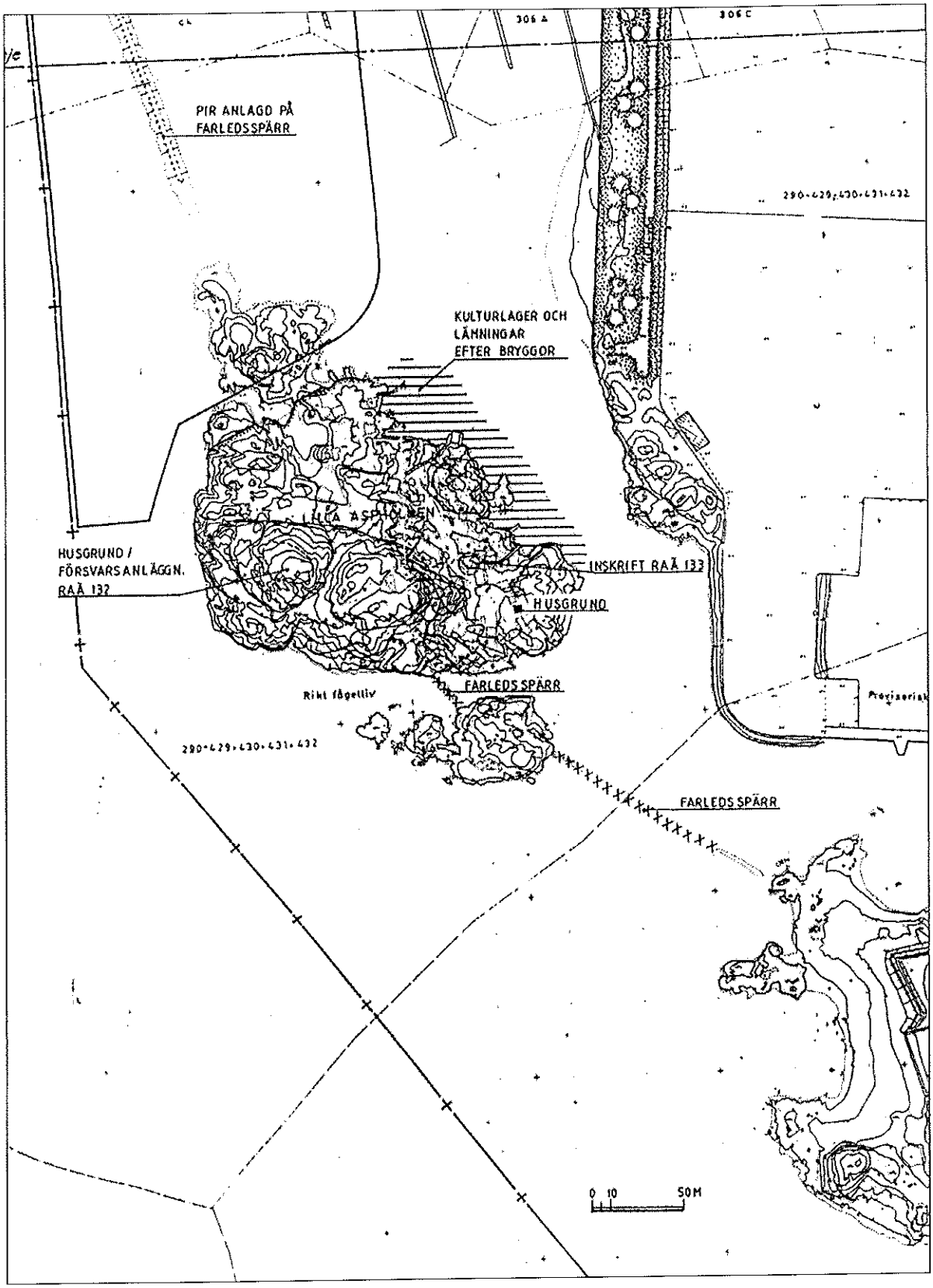

Figur 4. Lilla Aspholmen med omgivande vattenområden.

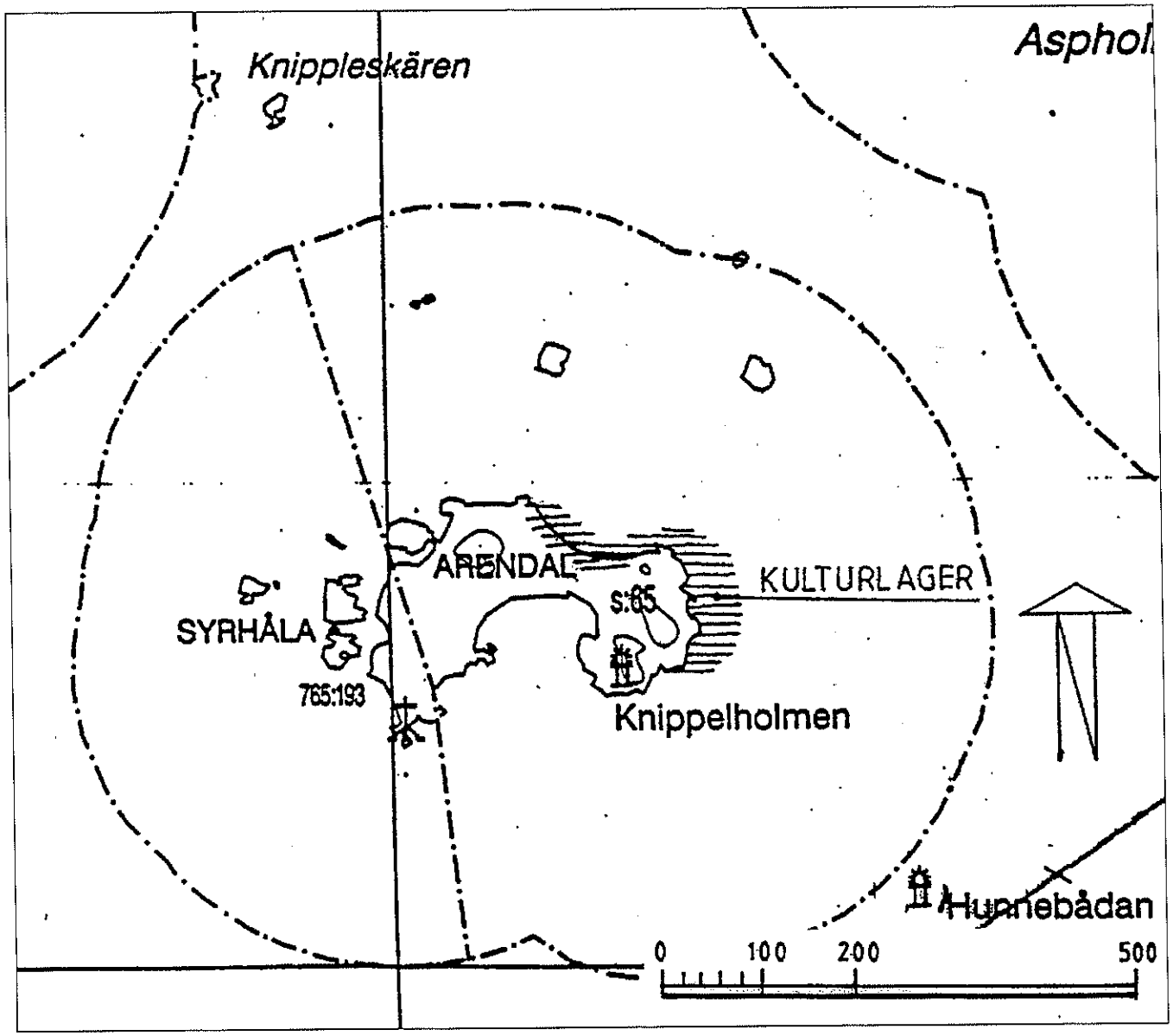

Figur 5. Knippelholmarna med omgivande vattenområden.

6. FÄSTNINGENS OCH INLOPPETS HISTORIA

Försvar vid inloppet

Göta älvmynningen har under en lång period haft ett betydande strategiskt läge. Älven var fram till 1600-talets mitt Sveriges enda förbindelse västerut. För Danmark var det självklart att i händelse av krig försöka strypa dessa förbindelser.

Gamla Älvsborgs fästning, belägen i nuvarande västra Göteborg, erövrades av danskarna under Kalmarkriget 1611-1613. Sverige tvingades att under en sexårsperiod betala en miljon riksdaler för att återfå fästningen, den så kallade *Älvsborgs lösen*. Detta motsvarade ungefär 2/3 av rikets årsinkomst och visar hur viktigt man ansåg det vara att behålla kontrollen över älvmynningen (Roth 1956).

När Sverige under perioden 1644- 1658 tillskansat sig bland annat Bohuslän och Halland blev Göteborg en av huvudorterna för västkustens och särskilt Bohusläns försvar (Ljungberg 1924:17).

1644 blockerade Kristian IV Göteborg och anlade batterier och blockhus på Kyrkogårdsholmen, numera själva fästningsön. Danskarna försökte också spärra inloppet till Göteborg genom försänkningar vid Rya Nabbe. När danskarna dragit sig tillbaka beslöts att Kyrkogårdsholmen skulle befästas och ett svenskt batteri anlades 1645. Med hjälp av detta batteri och örlogsfartyg uppankrade bakom holmarna avvisades ett danskt anfall samma år (Ljungberg 1924:73ff).

Under generalkvartermästaren Johan Wärnschiöld påbörjades 1653 byggandet av "Ny Elfsborg". Gamla Älvsborg förklarades nerlagd 1660 och bestyckningen förflyttades till den nya fästningen. 1674 övertog Erik Dahlberg generalkvartersmästarsysslan och förstärkte fästningen ytterligare. Liksom Wärnschiöld påpekade Dahlberg behovet av att spränga ner Stora Aspholmen för att denna inte skulle kunna användas av en fiende (Ljungberg 1924:77). Detta blev emellertid aldrig gjort, vilket senare skulle straffa sig. Under kriget 1675-1679 gjordes flera danska försök att blockera Göteborg och fästningen var inblandad i smärre stridshandlingar (Göteborgs eskader 1949:49).

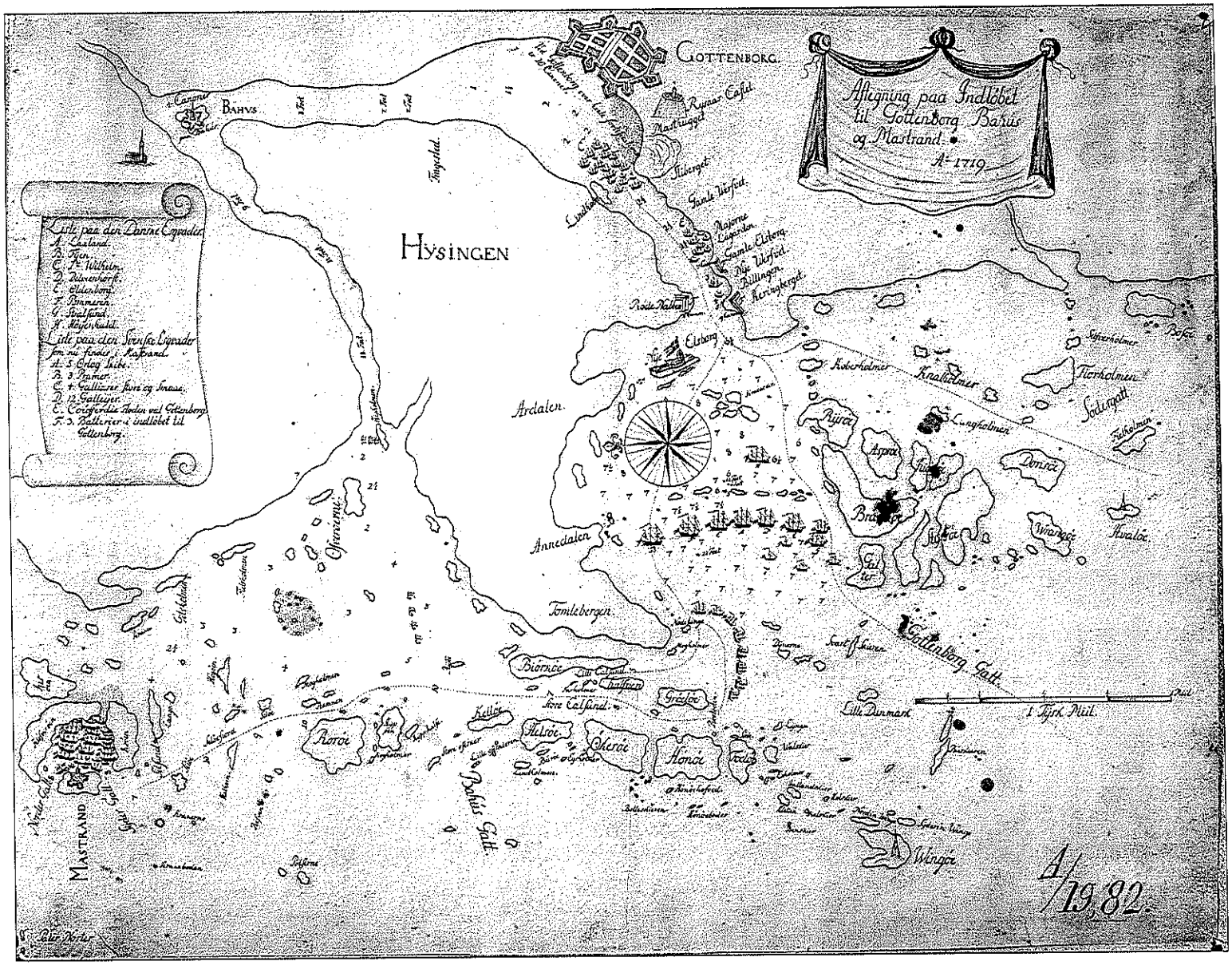

Figur 6. Danskt situationskort över händelserna 1719.

Under det stora nordiska krigets (1700-1721) andra hälft ökade Göteborgs militära betydelse med Danmarks återinträde i kriget. Staden tjänstgjorde som förrådsupplag och bas för västkusteskadern och en omfattande militär och civil kaperiverksamhet (Ljungberg 1924:18).

1717 anfölls den svenska västkusteskadern som låg vid Nya Varvet. Danskarna försökte, under kommendören Peder Wessel Thordenskiold, passera Älvsborgs fästning nattetid. Man hamnade emellertid i korseld från fästningen, de svenska fartygen och landbatterier varpå man drog sig tillbaka (Göteborgs eskader 1949:140ff).

1719 återvände Thordenskiold till älvinloppet. De danska fartygen varpade sig fram till Knippelholmarna och lade sig i skydd bakom Aspholmarna. På Aspholmarna placerades även mörsare. I tre dygn besköts fästningen varpå stora delar av vallarna och bastionerna raserades. Efter stort besvär lyckades svenskarna släpa kanoner från Göteborg till Arendal på Hisingen. Nu kunde de, i skydd av Aspholmarna, beskjuta de danska fartygen från land. Danskarna blev nu tvungna att dra sig tillbaka (Ljungberg 1924:124). Senare samma år lyckades dock Tordenskiold med en nattlig räd mot Nya Varvet, varvid fem svenska fartyg brändes och ett erövrades (Göteborgs eskader 1949:156f).

Under tiden fram till nedläggningen har Älvsborgs fästning undgått krigshandlingar, trots att svenska flottenheter vid upprepade tillfällen i krigslägen legat för ankar i skydd av fästningens kanoner.

Nya Älvsborg tjänstgjorde – i likhet med andra fästningar – från slutet av 1700-talet till 1866 också som fängelse. År 1868 ansågs fästningen inte svara mot försvarets krav och utdömdes som försvarsverk (Ljungberg 1924:177). Fästningen blev nu ett turistmål med café och bad. Under 1890-talet uppgjordes en fullständig plan för Älvmynningens befästande och i början på 1900-talet installerade sig militären åter på fästningen som fick tjänstgöra som förråd för bland annat minor (Lagerberg 1902:237f). Liksom tidigare baserades försvaret norr om älvmynningen på linjen Älvsborgs fästning – Aspholmarna – Hisingen/Arendal.

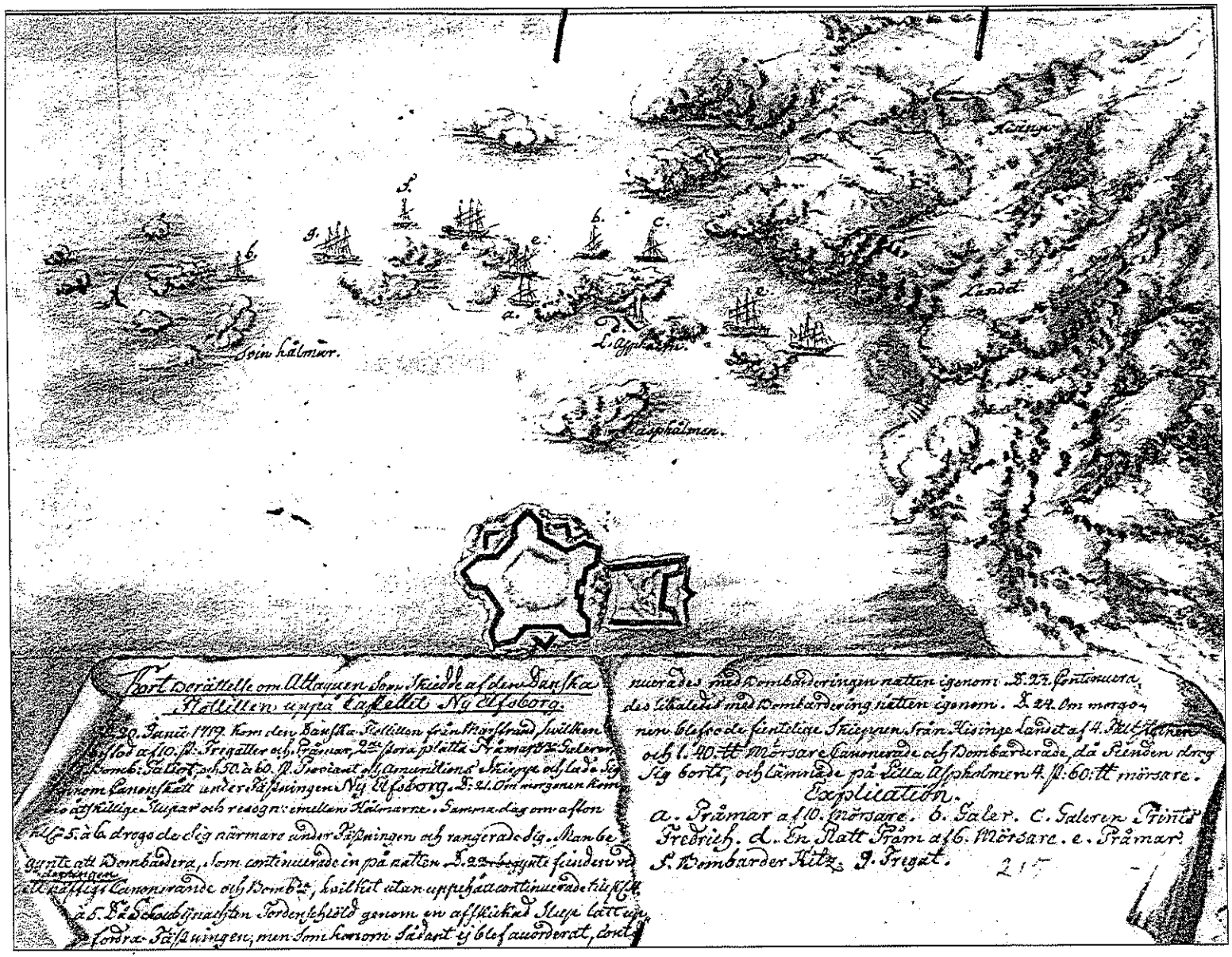

Figur 7. Fästningen visas i förgrunden och de danska skeppen ligger i skydd av Aspholmarna. Plan från 1719.

Fiske

Sillfiskeperioderna kan generellt beskrivas som perioder av 50-75 år då sillen i stor omfattning kom in i skärgården och efterföljande 100 år då den försvann. Perioderna är kända sedan medeltid, men det var under 1700-talets period, mellan 1747- 1809, som sillsalterier och trankokerier växte fram i större skala. Dessa anläggningar betecknar framväxandet av en protoindustri i skärgården och under 1790-talet utgör tran Sveriges andra exportvara (Pettersson 1953:158ff).

Till en början anlades sillsalterierna inne i Göteborg, men kom successivt att flyttas ut i skärgården. Anläggningarna ägdes vanligtvis av handelshus, förmögna stadsbor eller godsägare som också kunde bygga upp större imperier som även inbegrep tunnbinderi eller import av salt från medelhavet (Nystedt 1994:23ff).

Det är inte klarlagt när sillsalteriet på Aspholmarna anlades, men utifrån äldre kartor är det känt sedan 1775 (Krigsarkivet Fo 41/246). Utanför undersökningsområdet, men i dess direkta närhet, vid Gåsesund på Hisingen anlades under 1700-talets slut ett betydande sillsalteri (Nyström 1963:10ff). Närheten till fästningen ställer frågan om anläggningarna ägdes av kronan och om fångar på fästningen utnyttjades som arbetskraft.

Sammantaget understryker anläggningarna dels älvinloppets kommunikativa betydelse och dels mera specifikt, områdets sammansatta historia.

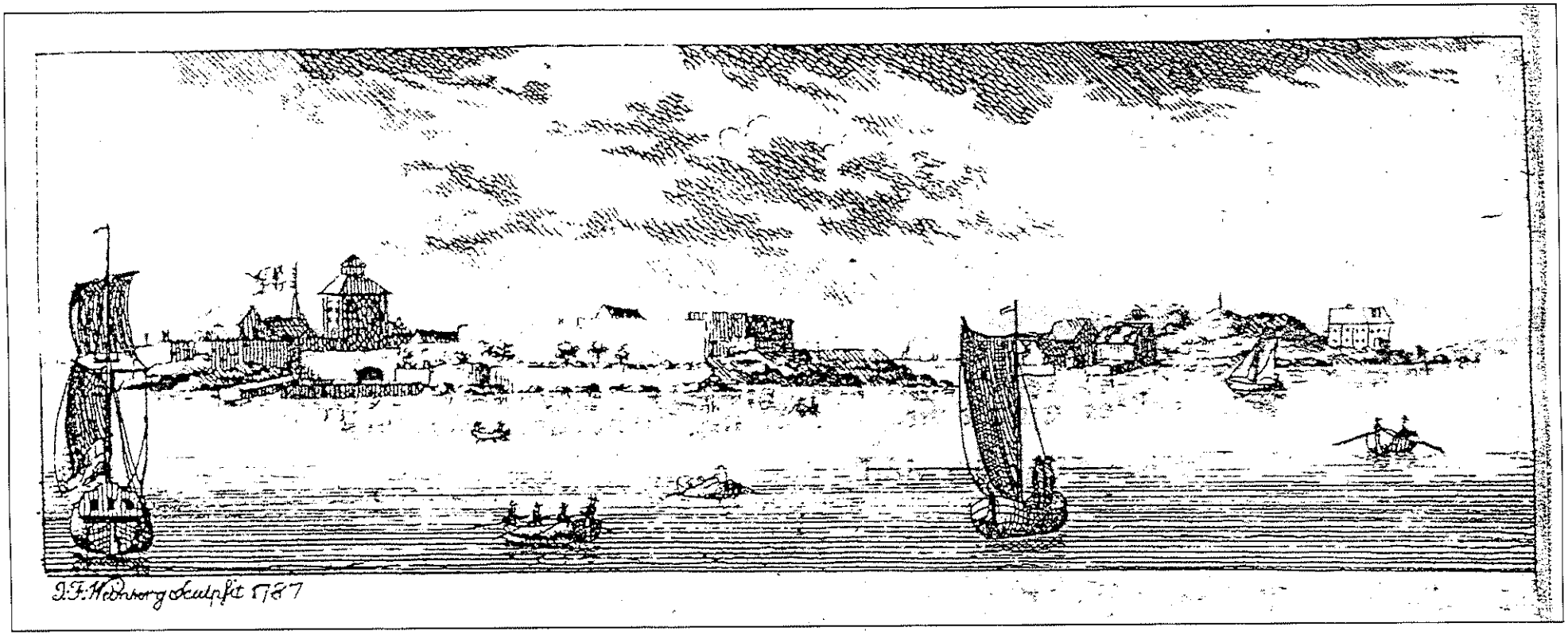

Figur 8. Ett kopparstick från 1787 över sillsalteri på Stora Aspholmen.

Arendal och hamnverksamheten

Under 1800-talets lopp växte Göteborgs betydelse som hamnstad, men sjöfarten gick övervägande till hamnar på den europeiska kontinenten. För att kunna handla direkt med de stora oceanländerna krävdes djuphamnar som kunde ta emot de djupgående fartyg denna handel krävde. År 1910 blev den första djupvattenkajen – Stigbergskajen – med ett djup på åtta meter, färdig.

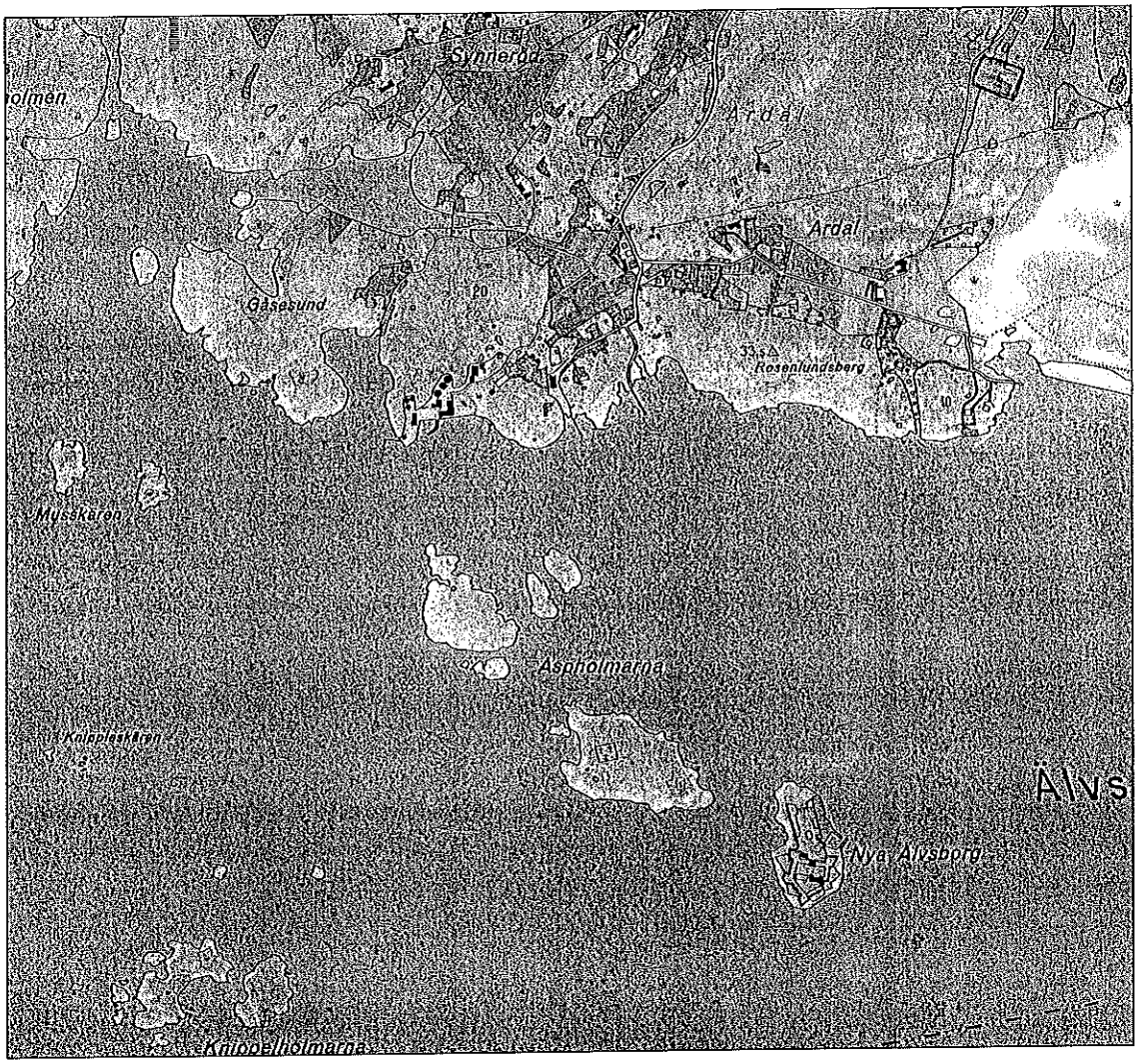

Figur 9. Den äldre ekonomiska kartan från 1936. Områdets utseende innan hamnens utbyggnad.

Arendal (tidigare Ardal), området på Hisingen norr om fästningen och Aspholmarna, kan följas från 1529, då hemmanet omtalas för första gången. Under det tidiga 1700-talet ägdes Arendal en tid av kommendanten på Älvsborgs fästning. I området fanns en mängd små skyddade hamnplatser

för det lokala fisket och för lokala transportbehov.

I samband med Nya Älvsborgs anläggande ökade Arendals betydelse. Transporter till och från fästningen gick över ägorna och gården blev skjutshåll och gästgiveri. I slutet på 1800-talet upptäckte borgerligheten Arendal. Villor byggdes, tennisbanor anlades och ångbåtar gjorde regelbundna turer till platsen som blev ett sommartillhåll för välbärgade göteborgare (Nyström 1963:24ff).

Under depressionen efter första världskriget lämnades många av de stora villorna åt sitt öde och en mer småskalig sommarstugebebyggelse uppstod. Senare under 1950- och 1960-talen revs mycket av bebyggelsen för att ge plats åt de nya hamn- och kajanläggningarna som genom utfyllnader skapats i området.

Skandiahamnen, Torshamnen och Älvsborgshamnen påbörjades alla under denna period. Hamnverksamheten krävde även utbyggda landförbindelser och Göteborgs hamn stod som byggherre för bl.a. Älvsborgsbron och Tingstadstunneln, vilka färdigställdes under 1960-talets andra hälft.

7. VÄRDEN GENOM FYRA SEKLER

För att förstå värdet av riksintresset måste fästningen och dess närmaste omgivningar betraktas ur olika historiska sammanhang från tillkomsten på 1600-talet och framåt. Älvsborgs fästning och dess placering i inloppet till Göta älv och Göteborg utgör en manifest och symbolbärande anläggning, både idag såväl som under dess tillkomst på 1600-talet. Det är en anläggning som historiskt sett primärt måste betraktas som en central del av grundläggandet och utvecklingen av Göteborgs stad som västerhavets viktigaste hamnstad och från 1600-talet och framåt Sveriges örlogshamn västerut.

1600-1700-talen

De danska blockhusen på Kyrkogårdsholmen utgör de första beläggen för ett strategiskt utnyttjande av området. Det svenska anläggandet av Nya Älvsborg på kyrkogårdsholmen och försvarsverken på Stora Aspholmen manifesterar ytterligare denna betydelse. Det stora nordiska krigets hotbilder resulterar i ytterligare befästningar i närområdet. Den linje som bildas av fästningen, befästningarna på Aspholmarna och Arendal utgör redan vid denna tid en tydlig försvarslinje. Under 1600-talet anläggs en kyrkogård på Stora Aspholmen, avsedd för fästningens personal. Möjligtvis förekommer stenbrytning på holmen redan vid denna tid.

Lämningarna på Lilla och Stora Aspholmen är svåra att datera. Detta gäller såväl försvarsverk, husgrunder, hägnadssystem och odlingsrösen som spåren efter stenbrytningsverksamhet. Emellertid har troligen en del av dessa lämningar tillkommit redan under 1600-talet och finns delvis belagda på en karta från 1690. Under 1700-talets senare hälft anläggs bebyggelse och bryggor för sillsalteriverksamhet.

Utnyttjandet av Knippelholmarna som omlastningsplats är svårt att tolka. Kanske har Knippelholmarna använts i samband med bärgningar från lämningarna av Ostindiefararen Götheborg? Kanske har ön varit en central plats för omlastning mellan en havsgående transport och en älvtransport? Med verksamheterna i området intensifieras den lilla sjöfarten med transporter till och från fästningen. Området utnyttjas också som ankringsplats för örlogs- och handelsfartyg. Fästningen blir en samlings- och visitations- plats för den större sjöfarten till och från Göteborg.

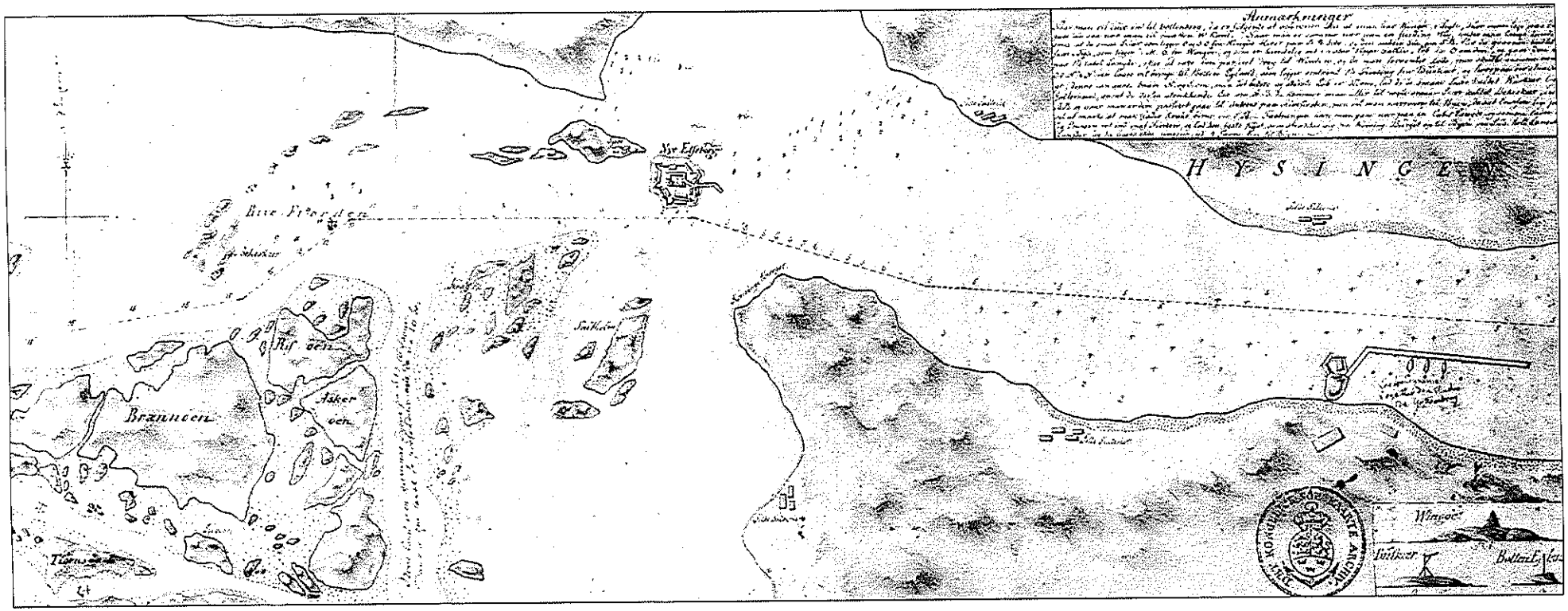

Figur 10. Göta älvs inlopp. Karta från 1786.

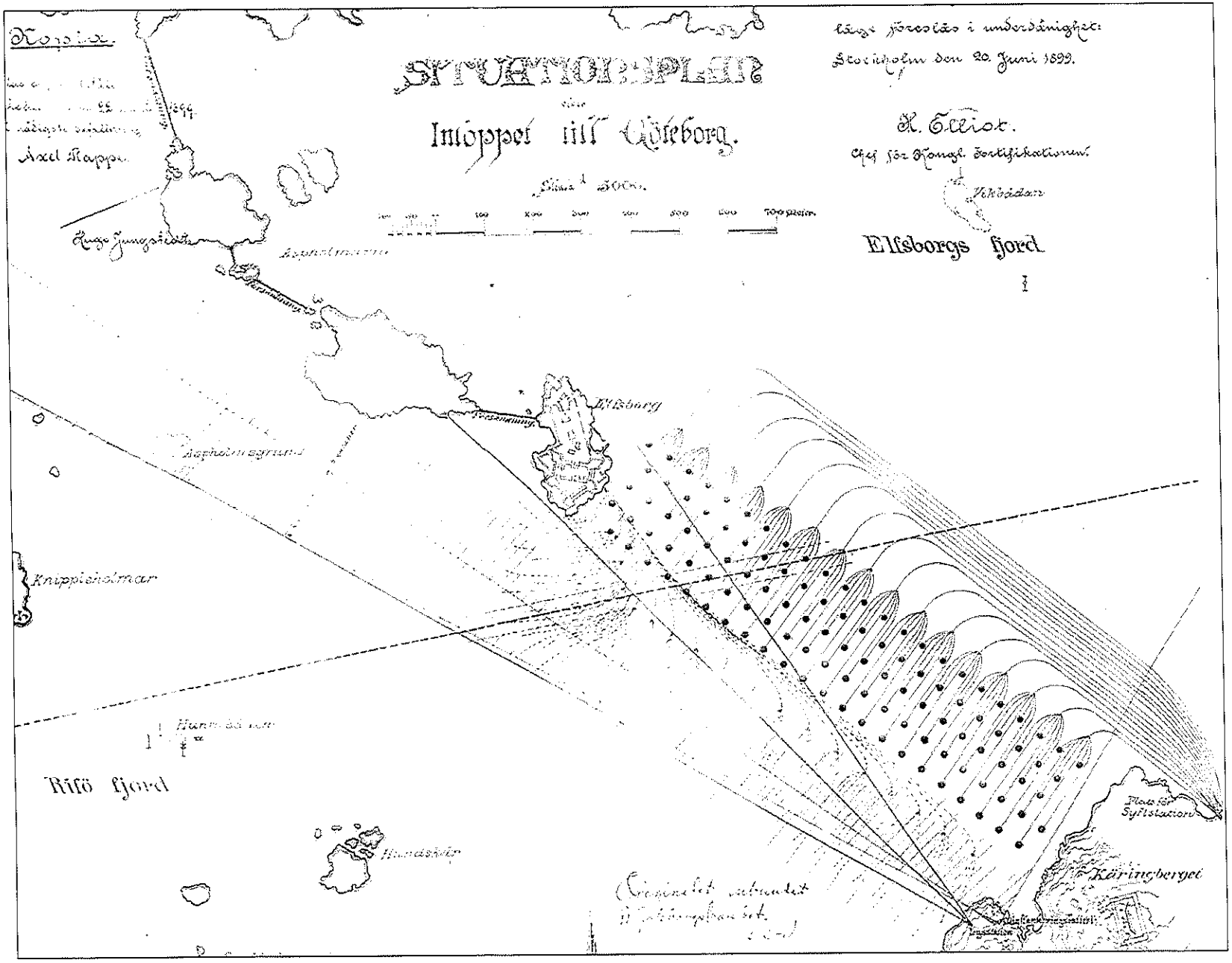

Figur 11. 1890-talets försvarsplan över området. Mellan Fästningen och Käringberget har man tecknat ett minfält. Mellan Aspholmarna, fästningen och Hisingslandet är farledsspärren markerad.

1800-1900-talen

Redan under det tidiga 1700-talet har fästningen sporadiskt utnyttjats som fängelse. Denna utveckling skjuter fart under seklets senare hälft och under 1800-talet. Kanske har man under denna tid använt fångar som arbetskraft för odlings- och stenbrytningsverksamheten på Aspholmarna?

Under det tidiga 1800-talet märks den militära verksamheten med förläggningar i gamla sillsalteribodar på Lilla Aspholmen. Den större husgrundens läge högt uppe på ön, tyder på att den utnyttjas som försvarsanläggning.

År 1868 utdöms fästningen som försvarsverk då artilleriets utveckling gjort fästningen omodern. Nya Älvsborg blir istället ett turistmål med café och bad. Det försvarsstrategiska läget aktualiseras dock återigen i slutet på seklet. I enlighet med 1890-talets försvarsplan anläggs försänkningar mellan fästningsön, Aspholmarna och Arendal. Försvarsverk byggs återigen på Aspholmarna men själva fästningen används främst som förråd.

De militära anläggningarna på Knippelholmarna är relativt sena men de verkar inte användas idag. De uttrycker, även dessa men mera generellt, ett behov av att försvara inloppet.

Från 1950-talet och framåt expanderar Göteborgs hamn kraftigt och stora kajanläggningar byggs på Hisingen. Parallellt med dessa byggnationer pågår diskussioner angående hanteringen av området. 1985 yttrar sig länsstyrelsen i frågan. I det följande redovisas de delar av yttrandet som rör riksintresset med Aspholmarna och småbåtshamnen (Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Dnr 11.082-1906-85.)

> *Stora Aspholmen föreslås som kulturreservat därför att den historiskt hör intimt samman med Älvsborgs fästning. På ön har funnits mindre befästningar, permanenta eller tillfälliga. Vidare finns på ön en ödekyrkogård. Denna är som fornlämning skyddad enligt fornminneslagen. För miljön kring kulturreservaten är det särskilt angeläget att en så stor vattenspegel som möjligt kan bibehållas mellan dessa och de moderna hamnanläggningarna i Älvsborgshamnen. Vattenområdet runt fästningsön och Stora Aspholmen redovisas därför i planförslaget som vattenområde som ej får utfyllas eller överbyggas.*

Mellan Älvsborgshamnen och Götaverken Arendal föreslås ett grönområde som redovisas dels som fritidsområde, dels som naturpark kring Arken. Grönområdet omfattar ett större bergsparti, ett utfyllt vattenområde samt Lilla Aspholmen. Delar av grönområdet föreslås bli planterat. Förutom att området tjänar som brandskyddsbälte mellan hamn- och varvsverksamheten, utgör det ett betydelsefullt inslag i stadsbilden. Det föreslagna fritidsområdet jämte naturparken ger möjlighet till ett "grönt samband" från Ardals berget i norr över Aspholmarna och ner till Nya Älvsborgs fästning i söder. Ett bevarande av detta friområde får anses angeläget från såväl kulturhistoriska, landskapsmässiga som miljömässiga synpunkter. Det är även angeläget att skydda Lilla Aspholmens strandlinje från ingrepp så att åtminstone några rester av älvinloppets skärgårdsnatur kan bevaras inom Göteborgs hamnområde. Vidare är grönområdet det första väster om Älvsborgsbron, genom vilket allmänheten har möjlighet att nå fram till en fri kustlinje. Planförslaget är dessutom så utformat att möjlighet finns att bygga gångbroar ut till Lilla Aspholmen, vilket ger området än större värde från bl. a rekreationssynpunkt.

Utanför det redovisade hamnområdet, i sydvästra hörnet, har som ovan nämnts byggts en provisorisk kajanläggning, som skjuter ut ca 110 m. Denna anläggning ligger betydligt söder om den sydligaste begränsningslinje för utbyggnader i Älvsborgshamnen som byggnadsnämnden godkände den 15 oktober 1968. Avsikten med kajplatsen är att under en övergångstid tillgodose behovet av viss specialtrafik. Riksantikvarieämbetet har dock påpekat att kajplatsen i så hög grad påverkar den historiska miljön kring Nya Älvsborgs fästning och Stora Aspholmen att den inte borde ha byggts. Med anledning härav föreslås att kajen helt förläggs inom vattenområde, som inte får utfyllas eller överbyggas. Kajanläggningen kan därmed inte betraktas som en permanent anordning. Då nya hamnanläggningar anläggs i Göteborg, avses dessa ges en sådan kapacitet att även ovannämnda specialtrafik kan lokaliseras dit, varvid den provisoriska kajanläggningen kan rivas.

Området har som del av inloppet och sedan anläggandet av Göteborgs stad haft en kommunikativ och strategisk betydelse. Den moderna hamnverksamheten utgör i detta perspektiv inte något brott i en kontinuitet. Samtidigt är det en hamnverksamhet som under 1600-1800-talen varit förlagt närmare Göteborgs stad, inne i älven. Den nya placeringen av hamnen visar dels på expansion och dels på ett nytt rumsligt synsätt beträffande kommunikation, hamnverksamhet och stadsplanering i stort.

8. ANALYS

Den linje som skapats utifrån strategiska behov, blir också en yttre gräns för Göteborgs stad och älvens kommunikation. Fästningen kommer tidigt att manifestera en mental och funktionell avgränsning av inloppet och två transportzoner. Innanför försvarslinjen har landskapet upplevts som försvarat och säkert. Från avstånd, på väg till Göteborg och älven, har de tre öarna med fästningen som manifest landmärke, varit del av uttrycket som porten till Göteborg.

Vattenområdet vid Knippelholmarna är i detta sammanhang vitalt för upplevelsen. Den öppna ytan har både en mental och strategisk funktion. Gränsen accentueras och synliggörs och anländande skepp görs medvetna om de tre öarna med fästningen.

Området har bibehållit sina egenskaper under lång tid. Det är först med utbyggnaden av hamnen under början av 1900-talet som landskapet i sin helhet förändras. Utbyggnaderna på 1960- talet och framåt är emellertid de som främst förändrat landskapet. Dessa resulterade i att det gamla och det nya möttes mera påtagligt. Även om dagens hamnverksamhet står för en viss kontinuitet, är rummet så annorlunda och kontrastfullt att fästningen förefaller mer som en relikt och ensam solitär. Detta förhållande skulle förbättras genom borttagande av den temporära piranläggningen innanför Aspholmarna.

Samtidigt är landskapets betydelse fortfarande av stor betydelse för upplevelsen av fästningen och riksintresset. Till viss del är det en symbolisk betydelse då området motsvarar en av få delar av orörd skärgård. Den rumsliga upplevelsen av den gräns som bildas av öarna och hisingslandet är dock alltjämt påtaglig och betydelsefull för förståelsen av riksintresset. Detta inkluderar även de fria vattenytor som ligger mellan fästningen, Aspholmarna och Knippelholmarna. Riksintresset har ett stort pedagogiskt- och upplevelsevärde.

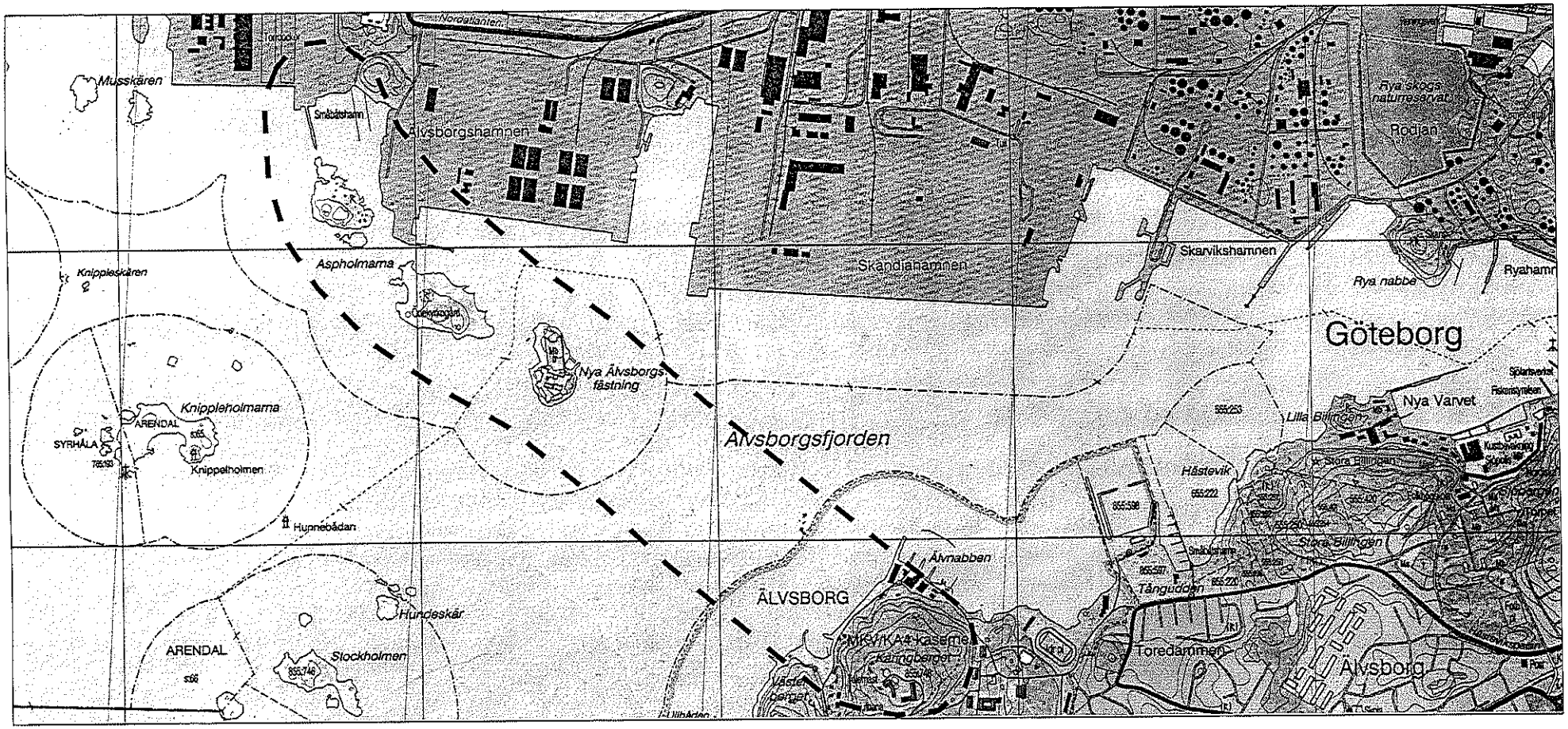

Figur 12. En illustration av den strategiska och symboliska gränslinjen i inloppet.

9. KONSEKVENSER

Älvsborgshamnen utgör således en påtaglig påverkansfaktor för det befintliga riksintresseområdet/kulturmiljön. Påverkan från hamnen rör såväl den visuella förändringen av landskapet kring Lilla och Stora Aspholmen - kajanläggningen, hamnens byggnader och fartyg utmed hamnens kajer - som den aktivitet och de ljud som alstras av hamnverksamheten i form av fartygens motorer och truckar som lastar och lossar fartygen.

Den mest påtagliga förändringen i sen tid är tillkomsten av den tidigare nämnda RoRo-kajen med tillhörande pir utmed det sydvästra hörnet av Älvsborgshamnen. Kajen är uppförd 1968 och den del av det nuvarande hamnområdet som ligger närmast såväl Lilla som Stora Aspholmen. Den har inneburit en påtagligt negativ förändring av dessa öars närområde. Länsstyrelsen har i sitt yttrande 1985 framhållit att denna del skall ses som ett provisorium som på sikt bör förläggas på annan plats (Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohuslän, Dnr 11.082-1906-85).

Nedan följer en tabell (figur 13) för redogörelse av hur de olika planstrukturerna påverkar upplevelsen av riksintresset. De olika planförslagen är hämtade ur *Sammanfattning av förslag till planeringsinriktning samt scenarier för godsvolymer* (Göteborgs hamn AB februari 1999).

Kulturhistoriska värden	Planstruktur 1	Planstruktur 2	Planstruktur 3	Inriktning på generalplanearbetet (komb. av planstruktur 1:1 och 3:1)
Effekter på det sammanhang som utgår från i riksintresset och dess omgivningar År 2010.	Lilla Aspholmen inkorporeras i hamnområdet och försvinner helt. Ökad trafik till färje- och RoRo-hamnen innebär att riksintresset blir delvis kringskuret. De historiska och landskapsmässiga sammanhangen försvinner. Riksintressemiljön minskar avsevärt vilket begränsar fästningen till ett solitärt monument. Förändringen betecknas som mycket stor.	Ingen exploatering av Lilla Aspholmen. De tre öarnas sammanhang är oförändrat mot idag. Exploatering på Stora Risholmen, 1,25 km från Lilla Aspholmen, innebär en mindre påverkan. Ökad trafik i anslutning till riksintresset bedöms med avståndet ha en mindre påverkan. Förändringen betecknas som måttlig.	Ingen exploatering av Lilla Aspholmen och de tre öarnas sammanhang är oförändrat mot idag. Exploatering på Stora Risholmen, 1,25 km från Lilla Aspholmen, med plansprängning av berg som följd. Avgränsningen av den norra exploateringen följer dagens gräns mellan vatten och land. Förändringen är måttlig.	Lilla Aspholmen inkorporeras i hamnområdet och försvinner helt. Ökad trafik till färje- och RoRo-hamnen innebär att riksintresset blir delvis kringskuret.. De historiska och landskapsmässiga sammanhangen försvinner. Riksintressemiljön minskar avsevärt vilket begränsar fästningen till ett solitärt monument. Förändringen betecknas som mycket stor.
D:o 2020	En RoRo-kaj tillkommer i vattenområdet mellan Risholmen och fastlandet. Kustlinjen, men framförallt vattenspegeln i anslutning till riksintresset minskar. Ökad trafik till färje- och RoRo-hamnen innebär att riksintresset blir delvis kringskuret. Upplevelsen av kustlinjen från Nya Älvsborg och Stora Aspholmen förändras med en RoRo-kaj. Förändringen betecknas som mycket stor.	Lilla Aspholmen inkorporeras i hamnområdet och försvinner helt. Utvidgning av hamnen på Stora Risholmen vilken förändrar terrängen och skapar upplevelsen av en trång vik närmast Arendal. De historiska och landskapsmässiga sammanhangen försvinner. Riksintressemiljön minskar avsevärt vilket begränsar fästningen till ett solitärt monument. Förändringen betecknas som mycket stor.	Exploatering av Stora Risholmen med angränsande vattenområde i den nordvästra delen. Detta förändrar terrängen och skapar upplevelsen av en trång vik närmast Arendal. Förändringen är dock måttlig.	Exploatering av Stora Risholmen innebär en mindre påverkan.

Figur 13. Jämförelse mellan och bedömning av de olika planförslagen.

10. SLUTSATS

Ur kulturmiljövårdssynpunkt är utbyggnader enligt planstruktur 3 att föredra. Riksintresset med den, historiskt sett, funktionella och mentala landskapsgräns som utgörs av Nya Älvsborg, Stora Aspholmen, Lilla Aspholmen och Hisingen lämnas då orört.

Den för sammanhanget med riksintresset så värdefulla skärgårdsmiljön och vattenspegeln där Knippelholmarna är en central del, berörs endast i liten utsträckning. Negativt är dock den ökade trafiken som kommer att passera genom området, vilket innebär att området blir delvis kringskuret.

Stora Risholmen och Hjärtholmen bedöms ha ett begränsat kulturhistoriskt värde då dessa redan är hårt exploaterade. En fortsatt utbyggnad av dessa framför riksintresseområdet bedöms därför vara det ur kulturmiljösynpunkt bästa alternativet. Planstruktur 1 samt förslaget till inriktning för generalplanearbetet (alternativ 1:1 samt 3:1) utgör de två klart sämsta alternativen ur kulturmiljösynpunkt.

11. KÄLLOR

Agerholm, M. Älvsborgs fästning. Vårdplan, etapp 1. Fortifikationsförvaltningen, Stockholm 1990.

Ahlin, J. Odelsiö, H. Wistedt, H. L. Göteborg - kartor över staden, dess omgivningar samt jubileumsutställningen jämte vägledande text. Stockholm 1923.

Appelqvist, T. Ekologiskt särskilt känsliga områden. Göteborgs kommun. Utställning 1993 (ÖP 93).

Bothen, A. Nya Älvsborg. Göteborg 1963.

Bergman, E. Gamla varvet vid Göteborg 1660-1825. Göteborg 1954.

Fredberg, C. R. A. Det gamla Göteborg. Band 3. Göteborg 1922.

Generalplan för ytterhamnsområdet. Konsekvensbeskrivning. Analys av planstrukturer och förslag till inriktning. Göteborgs hamn AB. November 1998.

Göteborgs eskader och örlogsstation 1523-1870, utarbetad av Försvarsstabens krigshistoriska avdelning. Göteborg 1949.

Göteborgs hamn - hamnbok. Göteborg 1970.

Höglund, P & Olsson, A. Arkeologisk utredning, Göteborgs hamn, ytterhamnsområdet. Rapport Bohusläns Museum 1999 (I tryck).

Lagerberg, C. Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902.

Ljungberg, V. Göteborg befästningar och garnison. Ur: Göteborgs jubileumspublikationer. Göteborg 1924.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohuslän. Dnr 11.082-1906-85, 2010-12727-92

Munthe, L. W. Kungliga fortifikationens historia. Del 2. Stockholm 1906.

Munthe, L. W. Kungliga fortifikationens historia. Del 5:2. Stockholm 1960.

Nyström, L. Ny Elfsborg. Historik över Ny Elfsborgs f. d. fästning. Göteborg 1960.

Nyqvist, M. Kustlämningar och marinarkeologi. Rapport Bohusläns Museum. 1992.

Olson, B & Svensson, C. Hamnbilder från Göteborg. Göteborg 1981.

Pettersson, J. Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse. En etnologisk studie. Lund 1953.

Pettersson, K. Göteborgs hamn under 300 år. Göteborg 1922.

Roth, S. Göteborg Uppkomst och äldre historia. Göteborgs historiska museum1956.

Sammanfattning av förslag till planeringsinriktning samt scenarier för godsvolymer. Generalplan för ytterhamnsområdet. Göteborgs hamn AB. Februari 1999.

Tiselius, C. A. Göteborg under kontinentaltiden perioden 1808-1810. Göteborg 1935.

ÖP 93. Översiktsplan för Göteborg. Statsbyggnadskontoret augusti 1994. Planbeskrivning Del 1, Karta 1. Antagen av KF 1995-02-02.

12. FIGURFÖRTECKNING

Figur 1. Undersökningsområdet. 5

Figur 2. Plan över Nya Älvsborgs fästning och befästningarna på Stora Aspholmen 1690. Göteborgs stadsmuseum, mapp Nya Älvsborg. 9

Figur 3. Stora Aspholmen och fästningsön med omgivande vattenområden. 11

Figur 4. Lilla Aspholmen med omgivande vattenområden. 12

Figur 5. Knippelholmarna med omgivande vattenområden. 13

Figur 6. Danskt situationskort över händelserna 1719. Kort- och matrikelstyrelsen, Köpenhamn. A 19/82. 15

Figur 7. Fästningen visas i förgrunden och de danska skeppen ligger i skydd av Aspholmarna. Plan från 1719. Göteborgs stadsmuseum, mapp Nya Älvsborg. 17

Figur 8. Ett kopparstick från 1787 över sillsalteri på Stora Aspholmen. Ur: Pettersson, D. Skalde-qväde öfver Ny-Elfborgs befrielse från den danska belägringen år 1719. Göteborg 1787. 19

Figur 9. Den äldre ekonomiska kartan från 1936. Områdets utseende innan hamnens utbyggnad. 20

Figur 10. Göta älvs inlopp. Karta från 1786. Kort- och matrikelstyrelsen, Köpenhamn. A 19/86 23

Figur 11. 1890-talets försvarsplan över området. Mellan Fästningen och Käringberget har man tecknat ett minfält. Mellan Aspholmarna, fästningen och Hisingslandet är farledsspärren markerad. Krigsarkivet. 24

Figur 12. En illustration av den strategiska och symboliska gränslinjen i inloppet. 29

Figur 13. Jämförelse mellan och bedömning av de olika planförslagen. 31